

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ

I. Правосвідомість - це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності - ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права.

Ознаки правосвідомості:

1) є однією з форм суспільної свідомості; перебуває у взаємозв'язку з усіма її формами (політичною, етичною, філософською, релігійною та іншими свідомостями), які є предметом її відображення: випробовує їх вплив і здійснює на них свій вплив;

2) є системою почуттєвих (психологічних) і мислених (ідеологічних) образів, що мають комунікативно-вольову спрямованість;

3) пов'язана зі знанням права, слугує підставою для розвитку права і праворозуміння;

4) сприймає правове середовище, право минуле, нинішнє, майбутнє безпосереднім і опосередкованим шляхом;

5) виступає передумовою і регулятором (саморегулятором) юридично значущої поведінки людини;

6) надає цілеспрямованого характеру діяльності посадових і службових осіб у межах права;

7) є однією з форм вираження правової культури і компонентом (загальним засобом) правової системи. Правосвідомість — одна з форм суспільної свідомості. Кожна особа володіє правосвідомістю незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Ставлення особи до права може бути як позитивним (людина розуміє значення та необхідність права), так і негативним (людина вважає, що право не потрібне). Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів та настроїв. Правосвідомість — це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку людей в юридично значимих ситуаціях. Для всебічного розуміння того, що є правосвідомістю, необхідно розглянути її різновиди, які поділяються за рівнем, глибиною усвідомлення права і відображення правової дійсності. Перший рівень — повсякденна правосвідомість, притаманна більшості членів суспільства, формується в повсякденному житті у сфері правового регулювання. Вона складається

стихійно, під впливом особистого досвіду. Повсякденна правосвідомість — уявлення, емоції, настрої з приводу права і законності, що поширені серед загалу. Ці почуття виникають під впливом безпосередніх умов життя людей.

Другий рівень — професійна правосвідомість, яка складається в ході спеціальної підготовки та в процесі здійснення практичної юридичної діяльності. Це правосвідомість юристів-практиків. Професійна правосвідомість — поняття, уявлення, переконання, традиції, стереотипи, що складаються в середовищі професіоналів-юристів. Третій рівень — науково-теоретична правосвідомість, яка притаманна вченим-юристам, які займаються вирішенням теоретичних питань у правовій сфері. Формується на базі широких і глибоких правових узагальнень, знань закономірностей тощо.

Разом з тим зазначимо, що суспільна, групова і масова правосвідомість не існує поза індивідуальною.

Індивідуальна правосвідомість — це система особистих поглядів, уявлень, почуттів з приводу права. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти особи.

Групова правосвідомість існує на рівні різних соціальних груп (політичних партій, громадських об'єднань, профспілкових організацій тощо), верств населення, класів. На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи. Діапазон відмінностей правосвідомості різних груп може бути надзвичайно широким: від можливості створювати тимчасові союзи для досягнення спільної мети (наприклад, передвиборчі блоки або утворення парламентської більшості з представників різних фракцій) до прямого протистояння між ними.

Від групової слід відрізнити масову правосвідомість, яка характерна для нестабільних, тимчасових суспільних утворень, наприклад натовпу, учасників мітингів, демонстрацій. Масовій правосвідомості не властиве досягнення згоди учасників таких утворень з широкого кола правових питань, ці об'єднання мають ситуативний характер.

Суспільна правосвідомість притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Наприклад, низкою характерних особливостей відрізняється класична юридична правосвідомість, яка заснована на вірі в право і порядок, справедливість суду, тоді як для пострадянських країн властиві ознаки підміни правосвідомості етичними поглядами, поширення правового нігілізму, зневажливе ставлення до права і закону. Слід підкреслити, що протягом десяти років в українському суспільстві зроблені важливі, але тільки перші реальні кроки для утвердження принципів верховенства права, непорушності прав і свобод людини.

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Правда, зміст, напрямок цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату.

Отже, правосвідомість пов'язана зі знанням права, ставленням до права, поведінкою у правовій сфері. Ключовий пункт правосвідомості - усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною.

II. У структурі правосвідомості суспільства за рівнем відображення правової реальності (оцінна функція) виділяють такі її елементи: правова психологія і правова

ідеологія. У поведінці людини визначальну роль відіграє така складова її правосвідомості як юридично значуща настанова.

Правова психологія - це сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ. Це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ. Така правосвідомість відштовхується від повсякденної практики, від конкретних юридичних ситуацій, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно, тобто правова психологія не осмислена теоретично, не впорядкована логічно. В ній провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності. Наприклад, у дорадянській Росії робітники, виражаючи своє негативне ставлення до фабрично-заводського законодавства, ламали машини, заводське обладнання. Вони емоційно реагували на зовнішні стосовно них правові явища, у цьому разі - на законодавство. За формою відображення дійсності правова психологія складається з правових почуттів, правових настроїв, правових переживань, які є рухливими, емоційними; правові звички, правові традиції, правові звичаї - нерухомі, стійкі, виступають як регулятори поведінки; правові практичні знання, правові уявлення, правові погляди - пізнавальні, передбачають самооцінку, тобто вміння критично оцінити свою поведінку з огляду на її відповідність праву.

Правова ідеологія є системою правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової реальності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ і спричиняють готовність до певної правової поведінки в результаті оцінки правових явищ. Це концептуально оформлена, логічно систематизована, теоретично і науково осмислена правосвідомість. Інтелект є провідним елементом правової

ідеології. Сучасна правова ідеологія ґрунтується на системі теорій, ідей і принципів - теорії соціальної правової держави, принципу поділу влади, теорії народного суверенітету, визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей перед класовими цінностями, принципу верховенства права, переваги загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, високої ролі суду як антиподу бюрократичного управління та ін. Вона повинна формуватися як процес виявлення, теоретичного (наукового) осмислення, координації і узгодження різних суспільних інтересів з метою досягнення соціального компромісу. Правова ідеологія обґрунтовує і оцінює існуючі або виникаючі правовідносини, стан законності і правопорядку. У її розробленні беруть участь юристи, політологи, економісти, які враховують конкретні історичні умови, розміщення політичних сил, рівень суспільної свідомості, соціальну психологію, потреби й інтереси (волю) як більшості, так і меншості населення, кожної соціальної групи. Правова ідеологія - це;

- усвідомлене осмислення правової реальності - правові ідеї, правові принципи, теорії, переконання;

- проникнення в сутність правових явищ - правові поняття, правові категорії;

- розщеплення свідомості (настанови) на правомірну і протиправну поведінку, їх мотивація - юридично значущі цілі, юридично значущі мотиви, юридично значущі настанови.

Було б неправильно принижувати значення емоцій і почуттів (правову психологію) порівняно з інтелектом (правовою ідеологією). Емоції і почуття - необхідний ґрунт, на якому виявляються (складаються, реалізуються) правові погляди, ідеї, теорії. Емоції - сліпі, поки вони не зливаються з об'єктивним підходом до дійсності, її раціональним освоєнням. На рівні правової ідеології відбувається усвідомлення

реальності, що виражається в мотивах поведінкових актів (дій, учинків, бездіяльності), які формуються через мету. Мета влітає усвідомлені інтереси у зміст свідомої діяльності (інтереси є джерелом цілей), сприяє формуванню поведінкової частини правосвідомості, визначальним елементом якої виступає юридично значуща настанова, тобто настанова на правомірну чи неправомірну поведінку.

Юридично значуща настанова - це діяльнісна (поведінкова) частина правосвідомості, готовність особи виявити активність у сфері пізнання і реалізації права, або у сфері ігнорування і порушення правових норм. Настанова є вольовим процесом переведення правових норм у реальну поведінку. Цей процес складається з певних взаємозалежних елементів: інформованість про норму та розуміння її змісту; оцінка, тобто ступінь

схвалення норми права; ставлення до прав інших осіб; емоційне переживання з приводу функціонування норми права; готовність до дії через сформування мотивів поведінкових актів, включаючи ступінь їх відхилення від правових норм тощо. Отже, правозначуща настанова становить конкретну програму поведінки у певних умовах, яка формується з усіх належних суб'єкту правових знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до когонебудь і до чого-небудь. Останні переходять в інтереси та прагнення і зовні виражаються у поведінкових актах правомірного чи неправомірного змісту.

Юридично значуща настанова - суб'єктивний (усвідомлений) регулятор поведінки, сполучна ланка між правовою психологією і правовою ідеологією, з одного боку, та юридично значущою (правомірною чи протиправною) поведінкою, з другого.

III. Однією з форм прояву правосвідомості є правова культура, яка являє собою особливий різновид загальної культури народу. Правова культура складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури, вона обумовлюється історичними, соціальноекономічними, політичними умовами, які об'єктивно складаються у суспільстві, ступенем гарантованості державою та громадянським суспільством прав і свобод людини.

Правова культура — це сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання їх вимог.

Ознаки правової культури суспільства:

- 1) є різновидом загальної культури суспільства;
- 2) зумовлена матеріальною, духовною, політичною та іншими системами, які об'єктивно складаються в суспільстві в той же історичний період; опосередковано присутня в них через вплив права;
- 3) перебуває в тісній взаємодії з економічною, політичною, психологічною, етичною, інформаційною та іншими культурами суспільства, але цілком не збігається з ними, а створює унікальне поєднання матеріальних і духовних елементів;
- 4) становить систему духовних і матеріальних цінностей (висока правосвідомість, активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, правові закони, досконала законодавча техніка, передова правова наука, якісна юридична освіта, ефективна юридична

практика, стабільний правовий порядок), які відображають у правовій формі стан свободи і справедливості в суспільстві;

5) формується безпосередньо у правовій системі, втілюється в усіх її елементах, що дає підставу вважати правову систему формалізованими вираженнями правової культури;

6) визначає свій рівень ступенем досконалості всіх правових явищ і процесів, що слугують елементами правової системи суспільства;

7) перебуває у діалозі правових культур різних народів, у їх взаємовпливі та взаємозбагаченні;

8) забезпечує рівень правового прогресу суспільства і держави, досконалість і надійність національної правової системи.

Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на види:

1) правова культура суспільства, яка характеризується та визначається станом загальної культури населення, рівнем розвитку правосвідомості та правової активності суспільства, якістю системи права і чинного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, станом правопорядку і законності, юридичної практики і правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак правової держави;

2) правова культура окремих професійних або соціальних груп, яка є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих людей, які утворюють ці професійні або соціальні групи, має свої фактори і специфічний характер;

3) правова культура людини нерозривно пов'язана з правовою культурою суспільства, є похідною від неї, залежить від досвіду людини, рівня її освіти, знання і розуміння права, здатність людини тлумачити зміст норм права та визначати сферу його дії; поваги людини до права, її переконаності у необхідності і соціальній корисності нормативноправових актів; вміння людини використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати та захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки; наявності правових навичок і правомірної поведінки. Правова культура людини передбачає її високу правосвідомість і правову активність у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням.

Правова культура людини існує на буденному, професійному та теоретичному рівні.

Буденний рівень характеризується невисоким рівнем оволодіння і усвідомлення правових знань, які використовуються людиною у повсякденному житті, під час реалізації нею суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

Професійний рівень характерний для людей, які безпосередньо займаються правовою діяльністю, їм властиві глибокі знання чинного законодавства, розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права в цілому і практики його застосування. Від професійного рівня юристів-практиків залежить ефективність функціонування правотворчих та правозастосовних, зокрема, судових та правоохоронних органів держави.

Теоретичний рівень характерний для науковців-правознавців, які здобувають, узагальнюють, систематизують і використовують наукові знання про правові явища, розробляють засоби та методи їх застосування у сфері практичної юриспруденції.

Буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, вони формуються у процесі правового виховання населення шляхом набуття відповідних правових знань, уявлень, поглядів, емоцій.

Правова культура у повсякденному житті виконує одночасно декілька функцій, а саме:

1) пізнавальну, яка спрямована на оволодіння людиною правовими знаннями та правовим досвідом попередніх поколінь з метою їх застосування у практичній діяльності та повсякденному житті;

2) регулятивну, яка спрямована на забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи та відповідність поведінки людини правовим приписам на підставі отриманих правових знань і сформованих власних правових переконань;

3) ціннісно-нормативну, яка спрямована на визначення рівня розвитку чинного законодавства, стану законності і правопорядку в державі при оціночному ставленні людини до різних фактів правової дійсності шляхом зіставлення з відповідними правовими цінностями;

4) комунікативну, яка спрямована на забезпечення спілкування людей у юридичній сфері, дає їм змогу на підставі набутих знань та досвіду зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування з іншими людьми;

5) виховну, яка спрямована на забезпечення свідомого та поважного ставлення людини до вимог чинного законодавства, формування у неї правових якостей та загальнолюдських цінностей, активізації процесів самовиховання.

Структура правової культури має складний характер. Складовими її можна вважати право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість, правореалізацію та інші елементи правової системи, що відображаються як у поведінці людини, так і в її свідомості.

Правова культура суспільства складається з таких найбільших правових утворень:

> системи правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відбиті у системі нормативно-правових актів, та конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання;

> сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, що врегульовані за допомогою правових норм і складаються з юридичних прав і обов'язків;

> сукупності суб'єктів права (фізичних, у тому числі і посадових осіб, державних та інших організацій, соціальних груп, соціальних спільностей);

> правосвідомості - системи духовного відображення правової дійсності;

> режиму законності й правопорядку - стану фактичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових засобів. Правова культура відрізняється від правового безкультур'я і такої його форми, як правовий нігілізм, який є антиподом правової культури. Правовий нігілізм — це заперечення, ігнорування та негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб. Різноманітні форми прояву правового нігілізму досить поширені в Україні. В умовах гострої соціально-економічної кризи він стає глобальним, агресивним, відверто демонстративним і посилює нестабільність у суспільстві, гальмує демократичні перетворення, процес розбудови правової держави. Подолання правового нігілізму відбувається у процесі: • формування політичної та правової культури громадян; • утвердження принципів демократії у суспільній свідомості, поваги до права, закону як до найвищих соціальних цінностей;

• подолання правового та політичного популізму, екстремізму та радикалізму як специфічних форм прояву правового та політичного нігілізму; • вдосконалення законодавчої бази, національної правової системи; • правового виховання громадян, удосконалення юридичної освіти. Іншим, не менш небезпечним явищем є правовий ідеалізм. Він так само відображає неадекватне ставлення до права, що передбачає

перевищення його ролі у вирішенні суспільних проблем. Він виявляється у надмірних сподіваннях на те, що лише шляхом прийняття певного закону можна вирішити всі проблеми, при цьому не враховуються реальні передумови реалізації законів.

ІУ. Правове виховання - здійснюваний за допомогою спеціальних форм, засобів та методів послідовний, систематичний та цілеспрямований правовий вплив на особу, соціальну групу, суспільство з метою засвоєння ними правових знань, підвищення рівня їхньої правосвідомості і правової культури та вироблення орієнтації на соціально-активну правомірну поведінку.

Ознаки правового виховання:

- 1) будується на засадах системи норм і принципів права;
- 2) тісно пов'язане з усіма видами соціального виховання - моральним, політичним, естетичним та ін., що є "субправовими" або такими, "що прилягають до правового", "пов'язані з правовим", оскільки всі вони втягуються в орбіту правового виховання;
- 3) має на меті дати людині необхідні в житті юридичні знання, навчити її поважати і додержуватися законів та підзаконних актів, грамотно захищати себе від незаконних дій з боку державних органів, що застосовують право;
- 4) виражається у втіленні у правосвідомість осіб, що виховуються, складових елементів упорядкованих суспільних відносин - дозволів, зобов'язань, заборон, які створюють умови для здійснення правомірної поведінки;
- 5) спирається на можливість застосування примусової сили держави через покладання юридичної відповідальності на правопорушників;
- 6) здійснюється за допомогою спеціальних правовиховних форм та методів;
- 7) виконується вихователями, котрі, як правило, мають юридичну освіту або спеціальну юридичну підготовку.

Сутністю правового виховання є вироблення поваги до права, його елементів, поєднаних у системну якість, що відповідає справедливості, розуміння природного призначення права впливати на свідомість, культуру особи, на узгодження її потреб та інтересів з інтересами і сподіваннями суспільства. Саме проникнення у сутність права, здатність свідомо (інтелектуально) сприймати, оцінювати певні правові явища, що є стрижнем правового виховання, спонукає людину до правомірних настанов, активної правомірної поведінки.

Функції правового виховання:

1) інформаційна - доведення до відома громадян прийнятих законів та підзаконних актів, нормативно-правових договорів, національної судової практики, рішень Європейського Суду з прав людини тощо;

2) орієнтувальна - орієнтація громадян на законослухняну поведінку, додержання приписів нормативно-правових актів, толерантність у спілкуванні в правовій сфері;

3) профілактична - попередження правопорушень та запобігання їм, перевиховування правопорушників у дусі поваги до права;

4) стимулююча - вироблення у громадян правової активності.

Система правового виховання - це сукупність основних структурних елементів правовиховного процесу (суб'єктів, об'єктів, форм, засобів, способів, методів), що забезпечують його відповідний порядок і організацію.

Суб'єкти правового виховання - державні органи, громадські організації, соціальні групи, посадові особи та громадяни, котрі спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з правовим вихованням. Суб'єкти правового виховання можуть мати правовиховну функцію як основну (установи освіти - Національна юридична академія України, Одеська національна юридична академія, Київський національний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, юридичні факультети національних державних університетів та ін.) або як одну з багатьох (місцеві ради, прокуратура, адвокатура, органи юстиції, МВС та ін.).

Об'єкти правового виховання - свідомість людини, її розум (інтелект) та здатність сприймати, оцінювати і здійснювати певні правові явища.

Форми правового виховання (зовнішнє вираження організаційної діяльності, її змісту):

1) правова освіта - цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного (професійно-правового) і неюридичного профілю, що полягає у передаванні, нагромадженні і засвоєнні знань, умінь і навичок правового характеру (школі, коледжі, інституті);

2) правова інформація - оперативне доведення до громадян повідомлень, що містять відомості про прийняття нових законів та підзаконних актів, міжнародних договорів, їх змісту та спрямованості;

3) правова пропаганда - поширення правових знань серед населення шляхом тлумачення норм права через засоби масової інформації (преса, телебачення, радіомовлення, Інтернет);

4) юридична практика - здійснення правовиховного впливу суду, прокуратури, органів внутрішніх справ, юстиції, адвокатури на громадян;

5) безпосередня реалізація норм права - виявлення соціально-правомірної активності, самостійне здійснення юридичних дій, дотримання заборон, використання дозволів (прав), виконання обов'язків;

6) правомірна поведінка - поводження з суб'єктами права відповідно до правових норм у такий спосіб, щоб бути зразком для наслідування;

7) самовиховання - самоаналіз своїх дій відповідно до правових вимог, удосконалення правових знань і орієнтації в правовій реальності (його методи: самопізнання, самооцінка, самопорівняння, самообов'язковість, самоврядування, самопримус).

Засоби правового виховання: телерадіопередачі, лекції з правової тематики, індивідуальна робота, друквані правові видання, спеціальні організаційно-освітні акції правового змісту (прес-конференції, брифінги, зустрічі, лекції, бесіди, семінари, вечори питань і відповідей, консультації тощо).

Методи правового виховання - сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здобуваються правові знання, уміння і навички, формується повага до права. Основні методи правового виховання: переконання, заохочення, примус, інформаційний вплив, наставництво, позитивний приклад.

Правова вихованість - внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особа в момент прийняття рішення про необхідність поводити себе відповідно до вимог норм права. Це стан правосвідомості особи, рівень її правової культури, готовність до правомірної поведінки. Вищий рівень правової вихованості - це не тільки знання права і розуміння необхідності виконувати правові приписи, але і сформоване ставлення до права і правового закону як до вищих цінностей. Правова вихованість - результат таких стадій правового виховання: 1) накопичення правових знань; 2) перетворення накопиченої інформації в оцінні орієнтації у правовій сфері, формування правового світогляду; 3) готовність діяти, керуючись інформаційно-оцінними орієнтаціями, правовим світоглядом.

Самовиховання - управління суб'єктом своєю діяльністю, спілкуванням, поведінкою, переживаннями, спрямованими на зміну своєї особистості

відповідно до усвідомлених цілей, ідеалів і переконань задля самовдосконалення.

Матеріал для таких бесід можна знайти в книгах «Занимательная психология» К. Платонова, «Загадки человеческого «Я» Ф. Михайлова, «В мире мысли и чувства» Ф. Гоноболіна.

Важливим аспектом самовиховання є логічне мислення, вміння аналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху. Тому педагоги в індивідуальних бесідах і на зборах детально аналізують порушення правил поведінки, їх причини, привчають учнів до самоаналізу.

Самовиховання потребує тривалих вольових зусиль, уміння керувати собою, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Тому слід залучати школярів до видів діяльності, які передбачають зібраність, організованість, відповідальність. Долаючи труднощі, вони загартовують волю, доводять розпочату справу до кінця, переконуючись, що навіть невеликі успіхи роблять їх сильнішими.

Підвищує ефективність процесу самовиховання ідеал, до якого прагне учень. Спостереження переконують, що до самовиховання байдужі переважно ті, хто не має життєвої мети, ідеалу. Тому важливо знати ідеали учнів, допомогти сформуванню ідеалів тим, хто їх не має.

Успішність процесу самовиховання значною мірою залежить від рівня розвитку колективу взагалі. У згуртованому колективі, де панує здорова громадська думка, ат-мосфера доброзичливості, розвинута взаємовимогливість, самовиховання відбувається, як правило, успішно.